

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
факультет гуманітарних наук
кафедра літературознавства імені Володимира Моренця

Смерть і поховальна обрядовість в ліриці В. Герасим'юка й І. Римарука

Кваліфікаційна робота
студентки VI року навчання
Освітньої програми
«Мова, література, компаративістика»
спеціальності – 035.1 ФІЛОЛОГІЯ
(Українська мова та література)
освітня програма – *Мова, література, компаративістика*
Єпіфанової Анни Ярославівни

Науковий керівник –
к. філол.н., доцент,
Борисюк Ірина Василівна

Київ 2023

План

Вступ

Розділ 1. Смерть у мові, культурі та обрядовості

1.1 Смерть у мові і культурі

1.2 Український поховальний обряд: процес, стадії та супутні ритуали

Розділ 2. Мотиви смерті та поховальних обрядів у текстах В. Герасим'юка та І.

Римарука

2.1 Смерть та поховальний обряд у ліриці І. Римарука

2.2 Смерть та поховальний обряд у ліриці В. Герасим'юка

Висновки

Список використаних джерел

Вступ

Поезія вісімдесятників є унікальним явищем в українській літературі. Перед ними постала важка мета – творити і створювати в умовах абсолютної творчої несвободи. Однак, попри всі заборони та складнощі, нині ми маємо потужний здобуток їхньої творчості. Одними із найяскравіших імен цієї епохи стали Ігор Римарук та Василь Герасим'юк. Пам'ять, історія, міф та екзистенціальні мотиви – те, що характерно для їхніх текстів. Побудовані світи у їхній ліриці містять фольклорні вірування та уявлення. І звісно ж, питання життя та смерті вельми важливі у їхній ліриці. Саме смерть є важливим рушієм у творчості обох митців: вона лякає і захоплює, на неї чекають і її намагаються відтермінувати, вона існує і не існує, вона кінець і вона початок. Враховуючи архаїчні та традиційні мотиви у ліриці Римарука та Герасим'юка, не можна оминати й поховальний обряд, який у всі часи впорядковує стосунки людини зі смертю.

Сам концепт смерті в українській культурі є глибинним та багатограним, а поховальні обряди вражають своєю різноманітністю. Саме з такої точки зору ми і розглядатимемо лірику цих письменників.

Актуальність роботи зумовлена невеликою кількістю досліджень про смерть та українську поховальну обрядовість у поезії вісімдесятників, зокрема Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка.

Мета роботи – спробувати ідентифікувати та охарактеризувати мотиви смерті та поховальних обрядів у ліриці Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка, спираючись на визначення концепту смерті та етнографічні дослідження поховальних обрядів в Україні.

Для досягнення мети нами були поставлені такі **завдання**:

- Визначити складові концепту смерті, охарактеризувати ядро та периферії;
- Опрацювати «Словник української мови» за редакцією Бориса Грінченка для формування лексико-семантичної групи смерть для більш глибокого розуміння концепту;
- Описати й охарактеризувати етапи поховального обряду в українській традиції;
- Проаналізувати поезії Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка;
- Визначити у ліриці поетів мотиви смерті та віднайти елементи поховальних обрядів.

Об'єктом роботи є лірика Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка.

Предметом – образ смерті та поховальна обрядовість.

У роботі ми спиралися на роботи таких науковців: А. ван Геннеп, Ж. Краснобаєва-Чорна, Т. Толста та інші.

Розділ 1. Смерть у мові, культурі та обрядовості

Смерть – частина циклу життя будь-якої людини, це той процес, з яким людство стикалося у всі часи. Процес – бо смерть не є одномоментною, вона складається з обширної кількості частин, як для вмирущого, так і для його близьких. Таким чином був сформований концепт смерті як лінгвокультурне, етнокультурне та психологічне явище. Крім цього, важливою частиною смерті є обряд поховання мерця. Українські обряди поховання побудовані таким чином, що включають в себе етапи проживання горя, прощання з померлим, його поминки та забезпечення успішних переходів в інші стани для всіх учасників процесу. Далі питання смерті і поховального обряду будуть розглянуті детальніше, аби розширити інструментарій для аналізу творчості авторів, що розглядатимуться у роботі.

1.1 Смерть у мові та культурі

Коли людина народжується, вона ступає у цілковиту невідомість, але лише одне можна знати напевне – смерть неминуча. Так, смерть стала об'єктом багатьох досліджень у гуманітарній та філософських галузях. Зокрема, був сформований **концепт смерті**.

Можна вважати, що слово «концепт» походить від латинського «conceptus», що означає «зачаття», «запліднення». В українській мові, коли ми говоримо про «зачаття», ми також маємо на увазі «початковість», а отже, говоримо про «поняття». Поняття і концепт достатньо подібні за значенням – вони виникли для спрощення комунікації між носіями однієї культури та мови. Однак поняття є інтелектуальним та логічним конструктом, натомість концепт є реконструктом, себто реконструює внутрішню форму слова серед репрезентантів, показує колективну свідомість [14, с. 215]. Якщо ми звернемося до «Лінгвістичного енциклопедичного словника», то визначення концепту буде таким: «Поняття (концепт) – явище того ж порядку, що й значення слова, але розглянуте в трохи іншій системі

зв'язків; значення – у системі мови, поняття – у системі логічних відносин і форм, які досліджуються як у мовознавстві, так і у логіці» [словник, с. 384]. Можна побачити, що «Словник» не диференціює «поняття» та «концепт», однак, на нашу думку, більш доцільно було б розрізняти ці явища. Зокрема, звертаємось до думки дослідника Ю. Степанова: «Концепт – це згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [20, с. 40], тож можна сказати, що концепт є ментальною одиницею та одиницею свідомості, який є посередником між людиною і мовою та людиною і культурою, таким чином концепт формує зв'язок між носієм ментальності та оточуючою його реальністю. Саме таким визначенням ми і послуговуватимемось надалі.

Серед складових концепту можна виділити такі: етнокультурний аспект людського життя, пам'ять, психіка, мислення, переживання, консерватизм на рівні із гнучкістю [11, с. 41]. Структурно концепт поділяється на ядро та периферію, серед інших характеристик присутні такі: абстрактність та конкретність, актуальність та неактуальність, індивідуальність та масовість, культурність, лінгвокультурність, когнітивність, емоційність, науковість, стійкість концепту, парність та непарність, а також універсальність [14, с. 216]. Спираючись на вищезазначене, концепт смерті можна характеризувати таким чином: абстрактний, актуальний, груповий (масовий), культурний, лінгвокультурний, когнітивний, емоційний, науковий, стійкий, парний (антонімічним до концепту смерті є концепт життя), універсальний. Ядро концепту становлять такі мотиви: «припинення життєдіяльності», «загибель», «припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині», «припинення існування», «абсолютний кінець» [21, с. 333]. Близня периферія – «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; далека периферія – «вік», «символ», «час»,

«хвороба», «колір», [25, с. 4]. Можна побачити, що ядро концепту смерті переважно базується на протиставленні до концепту життя.

В розмові про концепт не можна оминати лексико-граматичну групу смерті. Лексико-граматична група (далі – ЛСГ) – це будь-який семантичний клас слів (лексем), об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою [2, с. 56]. Для формування ЛСГ смерті ми послуговуватимемося «Словником української мови» Бориса Грінченка. Саме цей словник потребує розгляду, адже у ньому наявна спеціальна лексика на позначення поховального обряду або його частин, а також автор словника для його укладання послуговувався джерелами, які репрезентують різні говори української мови, акцентуючись в більшості на південно-східних. Грінченко використовував джерела, у яких міститься лексика діалектних говорів: «Сказки, пословицы и т. д., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжураю», «Основа»: южнорусский литературно-ученый вестник», «Українські приказки, прислів'я і таке інше» у збірнику О.В. Марковича, «Оповідання з народних уст» Ганни Барвінок та багато інших.

Отже, у словнику ми бачимо такі групи лексем на позначення смерті:

-Лексеми на загальне позначення смерті: смёртонька, смертушки, смёртний, смёртній, смертёлний, смертяній, присмёртний, смёртно, усмёрть [7, с. 400]. Лексеми переважно утворені суфіксальним та префіксальними способами.

-Лексеми із коренями *мер-/мір-*: мёрло, мертвіти, [7, с. 416], перемірати [9, с. 127]), підмерти [9, с. 171]), умірущий [10, с. 338]. Корінь -мер-, сягає псл. *mer-/*mor-. Одиниці з таким коренем – це довгий ряд синонім, що означає процес умирання, лексеми не вказують на причину смерті, а просто її констатують.

-Лексеми із коренями *кон-/кін-*: віконати [8, с. 164]), кінчатися [7, с. 245], конати [7, с. 277]. Ці похідні не називають прямо смерть чи

процес умирання, а просто окреслюють кінець життєвого шляху людини. Поява таких похідних пов'язана із табуванням теми смерті, тобто вони виникли із прагнення не називати прямо слово «смерть».

-Лексеми із коренями *дох-/дух-/дих-*: *сóдухи* [10, с. 164], *зітхáти* (духа), *зіхáти*, *зіхну́ти* [7, с. 155]; зокрема згрубілі форми: *віздихати* [8, с. 144], *здихáти* [8, с. 160]. Слова із таким коренем також слугують для евфемізації теми смерті, а також є відображенням віри у наявність душі. Натомість згрубілі форми змінюють ставлення до померлого – від високого шанобливого до низького зневажливого.

-Лексеми з іншими коренями: *загасáти* [7, с. 25], *лягту́* [7, с. 390], *мінáтися* [7, с. 426]), *спокої́тися* [9, с. 183], *стíшитися* [9, с. 205]. Ці словоформи також є образними та переважно вказують на тривалий процес помирання, зокрема, лексеми не містять у собі прямого значення, евфемізуючи момент смерті.

-Згрубілі лексеми: *задереві́ти* [7, с. 33], *задубі́ти* [7, с. 36], *скрутíтися* [10, с. 145], *опрягту́ся* [9, с. 61), *кавсі́кнути* [7, с. 205]. Як вже було зазначено вище, емоційно-забарвлені форми змінюють ставлення до покійника.

Загалом у «Словнику» представлена широка варіативність поняття «смерть», що дає змогу якомога глибше осягнути лексико-семантичну групу, яка стосується смерті та процесу вмирання. Розглядання «Словника української мови» Бориса Дмитровича Грінченка створює вагоме підґрунтя для ідентифікації смерті під час аналізу обраних текстів.

З огляду на вибрані похідні лексеми від слова *смерть*, можна побачити, як лексична група відображає наповнення концепту, присутні мотиви припинення життєдіяльності, абсолютного кінця, спокою, хвороби. Складові концепту відображають і семантичні моделі на позначення смерті: відділення душі від тіла – *спустити дух, віддати душу*; путь – *одійти, відлетіти*; потрапляння до землі, тілесний образ смерті – *бути*

в чорній землі, гризти землю; кінець, завершення життя – конати, кінчатися [24]. Серед названих моделей можна побачити чітку диференціацію культурологічного аспекту смерті (відділення душі від тіла та путь до іншого світу) та біологічного (потрапляння до землі та завершення життя).

Висновки до підрозділу 1.1

Людство постійно стикалося зі смертю, це явище є колективним з точки зору його осмислення. І завдяки цій колективності був

сформований концепт смерті. Сам по собі концепт є відображенням людської психіки, емоцій, історичного та культурного контексту. Так, концепт смерті в Україні у своєму ядрі має категорії «припинення життєдіяльності», «загибелі», а на периферії – спокій», «ритуал», «потойбіччя». Наповнення концепту також відображає мова – «Словник української мови» Бориса Грінченка умовно розділяє розуміння смерті на біологічне явище та культурологічне. Присутні мотиви припинення життєдіяльності, абсолютного кінця, спокою, хвороби. Таке саме розмежування ми бачимо і в семантичних моделях, які також поділяються на культурологічні і біологічні ознаки смерті.

1.2 Український поховальний обряд: процес, стадії та супутні ритуали

Поховальна обрядовість є частиною сімейної обрядовості, яка й завершує цикл життя людини. Існує народна приказка, яка

ілюструє уявлення про зміни людини протягом життя: *«Чоловік тричі дивним буває – коли народжується, одружується і помирає»*. Обряди, що супроводжують кожен з етапів, допомагають переходити людині із одного статусу в інший. Можна сказати, що людина робить «коло»: виходить із попереднього стану (статусу), перевтілюється та повертається назад у іншому стані [1]. Далі ми детальніше розглянемо поховальний обряд, його становлення та всі етапи.

Поховальний обряд в Україні слугує одночасно для допомоги покійнику та його громаді. Похорон, як такий, не зводиться до однієї дії чи навіть до тривалості одного дня, це комплексне явище. Його умовно можна поділити на три етапи: обряди відділення, проміжні та включення або ж прелімінарні, лімінарні та постлімінарні відповідно [3]. Далі ми розглянемо обряди у приблизній хронологічній послідовності проведення похорон в українській традиції.

Одним із перших зафіксованих варіантів обряду поховання людини було спалення тіла. Разом з покійником часто спалювали його особисті речі, дорогоцінності та навіть тварин, адже вважалося, що ці речі супроводжуватимуть людину у іншому світі. Вважалося, що разом із димом у небо відходить і душа покійника. Практика поховання разом із особистими речами стосувалась і кочівників. Так, кочові народи, що проживали на території України ховали чоловіків разом з їхніми дружинами, задля того, аби їхні душі не шукали одне одного, а одразу були поруч. Ця практика стосувалась і людей з «професією» - так, наприклад, воїнів ховали разом з їхньою зброєю та конем [12]. Важливу роль у давніх українців під час поховання відігравали медіатори – умовні засоби, що переносять душу в інший світ. Це були птахи, дерева, вогонь та вода. Сучасна дерев'яна труна також пов'язана із давнішими

уявленнями про Світове Дерево: вважалося, що у стовбурі перебуває людська душа. Тому мерця клали у прототип домовини. Вода та вогонь міцно закріпилися в українській обрядовій традиції, зокрема, у любовній магії чи весільній обрядовості, однак свій початок ця традиція бере саме з поховання. Померлого клали у човен та пускали за течією, також могли попередньо підпалити, аби, як згадувалося раніше, душа відійшла разом із димом [12]. Вода ж ще згадуватиметься у поховальних обрядах, які ми розглянемо нижче.

Поховальна обрядовість зазнавала суттєвих змін протягом нашої історії, найбільше на її трансформацію вплинула радянська антирелігійна кампанія та, звісно ж, урбанізація. Адже зберігати в незмінному вигляді виниклі в сільському середовищі обряди у міському побуті не є можливим. Однак, незважаючи на це, поховальні обряди залишались досить автентичними, за збереження традицій ми маємо завдячувати мешканцям сіл. Попри радянську заборону, селяни вдавалися до хитрощів і таки проводили обряди належним чином: «... *Потому шо, як не було батюшки, то було нас чотири-п'ять жінок... те, шо батюшка співав, - ми співали*» [22, с. 95]. Тобто, хтось із присутніх виконував функцію священника. Так, найбільшими змінами, що стосуються поховальної обрядовості, стали відспівування вдома та індивідуальний характер проведів.

Отже, розглянемо український поховальний обряд детальніше. Поховальний обряд в Україні відображає стосунки покійника та громади. Похорон, як такий, не зводиться до однієї дії чи навіть до тривалості одного дня, це комплексне явище. Його умовно можна поділити на три етапи: обряди відділення, проміжні та включення або ж прелімінарні, лімінарні та постлімінарні відповідно [3]. Перший етап обрядів, як було вже сказано, це

обряди відділення. Їхня основна мета – підготувати померлого до зміни свого стану. Самі обряди супроводжують процес переходу з попереднього стану в інший. На цьому етапі надається найбільш активна неритуальна допомога померлому. Родичі прагнуть полегшити його страждання: забирають подушку з-під голови, відчиняють вікна або навіть частково знімають стріху, щоб сприяти легкому відходу душі [15, с. 569]. Після настання смерті майже одразу починаються більш спеціалізовані обряди. Один із перших таких ритуалів є варта (світівки) [5, с. 647]. Померлий має провести ніч у своєму рідному будинку, щоб його душа змогла переночувати вдома в останній раз. Біля нього перебуває найближча людина, часто це старенька жінка, яка протягом усієї ночі молиться за упокій покійника. Існує також варіація цього обряду, коли в будинку збираються жінки, які виголошують молитви за померлого до заходу сонця, а потім зберігають повну тишу.

Часто обряди відділення перетинаються із проміжними (лімінарними), що характеризуються ізоляцією, підготовкою до змін та емоційними переживаннями. Таким обрядом, зокрема, є омивання та вдягання померлого [15, с. 570]. Знову можна побачити, як вода виступає в ролі медіатора, очищаючи душу покійного, щоб він міг потрапити у Рай. Як було вже зазначено, деталі обрядів можуть варіюватися. Наприклад, у моїй громаді (Слобожанщина) вода, якою омивають покійника, може також використовуватися вдовою для лікування хвороб. Після омивання, предмети, які використовувалися (щітка, гребінь, мило), обгортаються білою хусткою і зберігаються. Однак, існує вірування, що вода несе з собою смерть для близьких, тому її можуть виливати на безлюдному місці, а супутні предмети спалювати. [15, с. 570]. Важливою обрядодією є, зокрема, «закривання» очей померлому, адже вважається, що

той, хто подивиться в очі мерцю, зустрине скору смерть [23, с. 165].

Далі мерця виносили з будинку. Винесення труни теж є складним та багат шаровим обрядом відділення. Труну мали виносити чоловіки, що не є родичами покійному й обов'язково ногами вперед, аби померлий ніби самотійно вийшов зі свого дому і більше не вертався. З цим пов'язаний і обряд «стукання» або «вклоніння» до порогів дому. Гроб тричі опускали до кожної сходинки, аби назавжди попрощатися із покійним [19, с. 261-262]. Далі, варіанти реалізації обряду стають вкрай різними: на східній Волині піч, вікна та двері будинку, звідки винесли покійника, швидко зачиняють, аби унеможливити посмертне ходіння мерця; натомість у слобожанській традиції навпаки – відчиняються двері, вікна та навіть ворота, аби померлий в останній раз зміг побачити свій дім. Після винесення з дому можливе «прощання», коли покійного ставлять на лаві біля будинку і його оточення має змогу попрощатися. Так, у містах цей ритуал редукувався до винесення труни перед під'їздом багатоквартирного будинка.

Наступним є проміжний ритуал ходи на кладовище та супутнє голосіння. Голосіння є суто жіночим обрядом (хоча трапляються випадки голосіння чоловіками на Лемківщині [23, с. 166]), який виконується щоб виразити біль та скорботу за померлим. Тексти голосінь є досить різними, але можна виділити такі основні мотиви: заклик не вмирати, повернутися до життя «хоч на хвилинку»; ласкаве звернення до покійного; мотиви відчаю та розпачу, зумовлені усвідомленням неможливості знов зустрітися [23, с. 166].

Після процесії та прибуття на цвинтар починається серія обрядів погребіння, вони найповніше зображують обряд

відділення, адже дії, що виконуються під час ритуалу, буквально відділяють померлого від світу живих. Ці ритуали зазвичай є подібними в усіх регіонах України. Найголовнішими обрядодіями є складання у труну цінних для покійника речей (нагадує нам спалення разом із майном), як то палиця, щоб можна було дійти до Раю, дитяча одежа чи весільний стрій, якщо померла молода незаміжня жінка, чи навіть гроші; опускання труни у землю; засипання землею, зокрема, коли найближчі люди кидають грудки землі у могилу; остання панахида від священника. Проміжною ланкою перед обрядами включення є траур. Французький дослідник Арнольд ван Геннеп зазначає, що траур характеризується проміжним станом для живих, адже під час поховального обряду вони сильно наближуються до світу мертвих; траур є ніби окремим світом, де у контакті існують живі та померлі. Так, жінки могли носити траур протягом часу, за який можна виявити їхню вагітність [3].

Обряди включення є досить малочисельними, але водночас різноманітними. Головний постлімінарний обряд – це поминання. Ритуал поминальної трапези справляють одразу після похорон, через дев'ять днів, через сорок днів та на річницю, коли душа людини долає певні етапи включення. На обід готуються традиційні поминальні страви, як от коливо чи просто улюблена їжа померлого та його сім'ї. Обов'язково ставиться тарілка та чарка для покійника, аби вшанувати його пам'ять та підкреслити належність до громади. Зв'язок між живими та мертвими не є стабільним, під час поминань він міцнішає, а от коли про це люди не згадують, відповідно, слабшає [3]. Таким чином, поминання стає завершальним ритуалом у поховальному обряді.

Висновки до підрозділу 1.2

Українська сімейна обрядовість є важливою частиною нашого життя та нашої історичної пам'яті. Попри утиски української традиції, нам вдалося досить повно зберегти самобутню

ритуальність поховального обряду. Так, елементи поховального обряду та пов'язані з ним вірування досі живі у колективній пам'яті та успішно реалізуються. Поховальна обрядовість – одна з тих, з якою ми стикаємося протягом життя. Поховальний обряд в Україні сповнений турботою про близьких, що переживають втрату, та про покійного, аби забезпечити йому краще життя в іншому світі. Цикл поховальних обрядів складається з трьох етапів та можна сказати, що він є лінійним, себто зберігається певна послідовність. Хоча структура ритуалів по Україні є приблизно однаковою, та сама реалізація може відрізнятися не тільки від регіону до регіону, а й від сім'ї до сім'ї.

Висновки до Розділу 1

Концепт – те, що оточує нас всюди. Людство формує концепт, а концепт, в свою чергу, формує людство. Він є відображенням

нашого мислення, культурного та історичного оточення, психіки, пам'яті та емоцій. Концепт смерті в українському контексті є складним та багатошаровим. Мова ж є засобом артикуляції концепту, вона його фактично реалізує. Саме тому, проаналізувавши лексико-семантичну групу «смерть» на основі «Словника української мови» Бориса Грінченка, ми бачимо віддзеркалення цього концепту. Знаходимо безліч евфемізмів, що пов'язані із табуованістю теми смерті, що, в свою чергу, ілюструє страх перед цим явищем. Звернувши увагу на семантичні моделі, ми знову бачимо повторення концепту. Лексику на позначення смерті можна поділити на біологічні характеристики (припинення життєдіяльності, загибель) та культурологічні (лягти в землю, відлетіти душею). Смерть близьких неодмінно залишає відбиток на людині. Саме тому і з'явилася поховальна обрядовість. Ритуали допомагають нам символічно і фактично шанувати та зберігати пам'ять про своїх рідних.

Тема похорон є дуже вразливою, оскільки викликає широкий спектр емоцій, від спокою й прийняття до злості й розпачу. Емоції та вірування людей формують ритуали, пов'язані з цим процесом. Таким чином, ми можемо виділити три етапи обряду: ритуали, що допомагають нам відокремитися від попереднього статусу та нашої спільноти; ритуали, що включають емоційні переживання; і ритуали, що означають завершення процесу прийняття нового статусу як для покійної особи, так і для живих. Українська обрядовість дуже різноманітна, і традиції можуть відрізнятися навіть у сім'ях, що проживають в одному регіоні. Це призводить до різних ритуалів, але всі вони здійснюються з міркувань турботи і шанування пам'яті близької людини.

Наприклад, ритуали ночівлі, омивання та проводів виникають з бажання забезпечити покійній особі звільнення від страждань перед смертю та після неї. Також, молитви та голосіння дають нам можливість висловити наш біль і скорботу.

Розділ 2. Мотиви смерті та поховальних обрядів у текстах В. Герасим'юка та І. Римарука

Поезія вісімдесятників є унікальним явищем в українській літературі ХХ століття. В рамках абсолютного тоталітаризму й несвободи, митцям вдалося віднайти ту глибоку емоційну, духовну свободу, яку вони зобразили у своїх текстах. Ігор Римарук та Василь Герасим'юк є представниками сучасного міфологізму. Володимир Моронець виділяє такі основні його риси:

- повсякденність переростає в нездоланну й таємничу долю з її рутинним соціальним та життєвським досвідом;
- міф формується не в рамках архаїчної народної спільноти, а в умовах від'єднаності й самотності персонажа;
- сучасний міфологізм має не наївно-безсвідомий, а глибоко рефлексивний характер [13, с. 418].

Зокрема В. Моронець називає міфологізм Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка «есхатологічним» та визначає його найскладнішим для аналізу [13, с. 419]. Утім, ми спробуємо торкнутися творчості представників вісімдесятників та бодай частково проаналізувати їхні тексти.

2.1 Смерть та поховальний обряд у ліриці І. Римарука

Поезія Ігоря Римарука насичена мотивами роду та пам'яті, їхньої нескінченності. Відчувається тяжіння до минулого, яке автор ніби дістає з глибин пам'яті та вивертає назовні, створюючи унікальний часопростір, де є все і нема нічого водночас. І, відповідно, смерть перебуває у цьому просторі, ба більше, їй виділене неабияке місце – адже саме смерть є частиною становлення пам'яті та руху.

У його ліриці можна побачити, як шлях, життя, смерть і кохання перебувають в одній площині та тісно взаємодіють у будь-якій комбінації між собою. Зокрема це видно у таких рядках: *«Коли в дорогу приклика Чубай»* [18], *«тріщить життя, немов горіх»* [18], *«постукує в шибу зимове дерево смерті»* [17]. Автор не боїться ані часу, ані смерті, він приймає її неминучість і у своїх рефлексіях готується до неї: *«одного зимового дня / забудь що ти жив / і перестанеш боятися смерти»* [18], *«Стоїш, як сторож, біля дому. / З-під неба тиша пророста. / І вибираєш підсвідомо / Найлітше місце для хреста»* [17].

Так, у його вірші «Світлина» у рядках: *«це в тіло твоє перелита стоїть / на плече мені руку поклавши / мелодія літа лиш очі / запали клавіші / мов»* можна побачити як раз той унікальний і крихкий часопростір, у якому переплітаються реальність і нереальність, життя та смерть. Можна допустити, що людина, яка змальована у вірші, є мертвою. На це вказують «запалі очі» та жест покладання руки на плече, який можна інтерпетувати як прощання. Водночас, в тіло того образу вкладається символ абсолютного життя – мелодія літа. Автор ніби виступає медіатором між світами, поєднуючи різні простори та різні часи.

Образ смерті у ліриці І. Римарука часто трапляється у вигляді жінки чи продовженням образу любові. Зокрема це демонструють рядки з його поезій: *«тільки ніч кохання до ранку а потім / усміхнена смерть»* [18], *«як я її люблю / як я її чекаю / жінку яка вишиває бісером / янгола / янгола смерти моєї»* [17]. У цих рядках яскраво виражене передчуття смерті, вона сприймається як щось абсолютно неминуче, як явище, яке потрібно не просто прийняти, але й полюбити. Причому, «полюбити» можна сприймати цілком буквально, сам І.

Римарук писав: «І Пані Смерть у себе не закохуй» [18]. У автора можна побачити три вектори взаємин смерті і любові: любов до смерті, смерть від любові і любов до Смерті.

Ще одна жінка, яка з'являється у ліриці І. Римарука поруч зі смертю – його матір. «Сто світів облітав, як один, / сто плечей закривавив об небо. / Впав у темні обійми ожин, / як покликала мати до себе...» [16]; «марш звучить у версії старій / на тобі дідівський однострій / та впізнає в ньому тільки мати» [16], «змовкла осінь змахнувши кривавим крилом / зжовкли янголи бо врятувати не вміли / як заснув – то сиджу за родинним столом / а прокинувся – тільки чотири могили / підкидає в дитинство цей сон як батут / але сила тяжіння така невблаганна / я не сплю – я прокинувся в осінь – я тут / де Галина й Микола Ликера і Ганна» [16]. Цікавим відображенням постлімінального поховального обряду є описання сну, де з'являється сім'я автора. Важається, що якщо живій людині насниться покійник – це може віщувати смерть сплячому. І знову ми повертаємось до передчуття смерті автора, де він пише, що він – тут, де і його сім'я.

Також з'являються і вірші-віщування, вірші-прощання:

Нестерпно темно в зимі і вікні.

Це знак: не судилося вже мені

Ані обійми останні,

Ані панахида в Анні.

Кохана, колива навари.

Хай винесуть виродки і вітри

Вперед ногами зі Львова

Мене. I – бувай здорова [17].

Цей вірш є квінтесенцією образів Ігоря Римарука, що пов'язані зі смертю: фактичний некролог для самого себе, зима, дорога, кохання та жінка. Зокрема й бачимо елемент перехідних обрядів – винесення покійника з дому вперед ногами. Цей обряд часто згадується у літературній творчості і можна сказати, що «винести ногами вперед» уже є фразеологічним явищем на позначення «померти».

Ще одним віршем, який увібрав у себе особливості уявлення автора про смерть, є «Свічник (за Александром Чаком)»:

Я затягнувся, наче рана...

За мить відкрилися мені

і безконечність ненастанна,

й першопчатки неземні.

Неначе бронзова подоба,

світив я тьмяно з-понад хмар.

О, ця божественна хвороба —

страшний всевідаючий дар! —

я бачив, як роки щезали,

як падали стовпи століть,

як важко звірі підповзали

до мене в передсмертну мить,

як у холодній коловерті,

не щезнувши у забутті,

все кришиться —

аби по смерті постати в іншому житті.

Переродження, перебування *тут і не-тут* – автор «жонглює» смертю, як чимось неіснуючим, але невідворотнім; бажаним, гарячим, але холодним і лякаючим.

Варто згадати й про один із найвідоміших віршів Ігоря Римарука:

*Чорна чаша наповнена вщертъ,
і воістину нас небагато, —
що ж сорочку, пошиту на смерть,
одягаєш на свято?
Перевідано друзів і рід...
сатаніють в кишені дукати —
ти виходиш у світ із воріт
воріженька свого шукати,
щоби ніч празникову оцю
з ним удвох протинятись шинками
й наостанок шматками свинцю
обмінятись, немов крашанками...*

Ліричний герой іде на смерть свідомо, вдягає спеціальний одяг, попрощався з близькими і у святкову ніч має загинути. Передсмертний шлях героя, який описаний у вірші, схожий також і на післясмертні подорожі душі померлого. Починаючи від одягу «на смерть», що є відображенням ритуалу вдягання покійника, провідування друзів і рідних, а також вихід з воріт. Вихід із дому у «світ» є важливим обрядом відділення, коли душа покидає свій дім, знаючи, що вже ніколи туди не

повернеться. Так само і герой, виходячи з воріт, йде прямо на зустріч смерті.

Не можна й оминати присвяти автора своїм друзям, зокрема й Василю Герасим'юкові:

...

Кожен - сповідь і лжу,

на зап'ястях вузлує, мов ретязі,

не втекти

ні в подільські поля,

ні в карпатські ліси...

О нічні голоси,

ви й під землю також доберетеся!

Загніти мені слух! -

наближаються вже голоси.

... [Інтернет джерело]

«Нічні голоси» відображають уявлення та переживання про смерть обох авторів, примирення та любов до неї Римарука та страх смерті Герасим'юка. Останнє буде розглянуто детальніше у другому підрозділі.

Висновки до підрозділу 2.1

Отже, смерть посідає особливе місце у ліриці Ігоря Римарука. Автор балансує між світами, просторами та часом, він не боїться смерті, він знає, що вона неминуча. Римарук описує смерть дуже обрядово, дуже інтимно. У його ліриці смерть іде поруч із любов'ю: до жінок, до матері, любові як такої. Можна сказати, що в екзистенційній системі автора смерть і любов не можуть існувати одне без одного.

Дорога та путь також часто супроводжують смерть, його концепт шляху завжди означає кінцеву точку – помирання та переродження.

В творчості Римарука також є мотив воскресіння після смерті. Він наголошує на вічності душі і сподіванні на продовження життя в іншому світі, він висловлює віру в те, що смерть не є кінцем, а лише початком нового етапу існування.

2.2 Смерть та поховальний обряд у ліриці В. Герасим'юка

Лірика Василя Герасим'юка сміливо можна назвати медитативною та глибоко міфологічною. Як і його сучасник Ігор Римарук, Герасим'юк створює неповторний простір міфосвіту, де є туга за минулим, передчуття майбутнього та невловимість теперешнього. У його віршах відчувається циклічність життя: до початку – початок – середина – кінець – до початку і по колу. Смерть же відіграє вагому роль у становленні такого кола.

Так, стан *до початку* можна побачити у таких рядках: *«Я в дереві жив. Ті роки – як віки. / Їм ліку нема – як в землі, як у слові. / <...> до древа життя сам себе я прибив. / До дерева того, в якому я жив. / І жити не годен. І вмерти не годен»* [4]. Автор звертається до образу Світового дерева, в якому він перебуває у всіх світах і в жодному з них: ні в мертвих, ні в живих. «Якщо відчитувати вірші В. Герасим'юка послідовно, так, як вони розміщені в його поетичних збірках, то можна зауважити, що відображене в них співвідношення сакрального і профанного вимірів буття постійно проходить ряд закономірних трансформацій», – зазначає Н. Лебединцева у своїй роботі, присвяченій Герасим'юку. Так, у наведеному відрізку вірша ми бачимо стан між життям і смертю, який одночасно є станом до життя і до смерті.

Вірш автора «Поет у повітрі» ніби характеризує його самого: він переплітає світи між собою і існує водночас всюди. У цьому вірші ми бачимо, як автор переживає смерть і як він переносить смерть людини на свій стан. Такий текст певним чином нагадує ритуал голосінь, де автор риторично звертається до Бога.

Тяжіння землі після вас – то самотність на небі.

Поет – у повітрі. У легшім від ластівки склепі.

Належне віддав переможцю, змії і коню.

Під шкірою в нього вже ткалі божисті не тчуть.

То звідки ж ця музика, Господи?

Також пропаща?

Диявол думки не читає. А цей Тобі нащо? [4]

Зокрема цей вірш показує нам коло, яке робить герой: «*та нігті мерця вже видлубають глину з осколка / і слово прорветься в повітрі!*». Ми бачимо цей шлях героя, який з кінця повертається на початок. Також можна углядіти й біблійний мотив Слова як початку.

Варто зазначити, що смерть у Василя Герасим'юка також є частиною ініціації: переродившись, змінивши свій стан, герой повертається назад до життя. Такий процес ініціації відображає його «Аркан»:

Ти мусиш танцювати аркан.

Хоч раз.

<...>

Хоч раз

ти стань у це найтісніше коло,

обхопивши руками плечі двох побратимів,

мертво стиснувши долоні інших,

і тоді в заповітному колі

ти протанцюєш під безоднею неба

<...>

З хрестом за плечима.

З двома розбійниками.

Тільки раз. [4]

Можна побачити акцент на одноразовості цього явища, як ми знаємо, людина всього раз в житті робить дві речі: народжується і помирає. Сам танець Аркан можна назвати чоловічою ініціацією: він хореографічно складний та потребує неабияких фізичних зусиль. Зокрема у тексті автора він набуває зовсім інших змістів: це танець між життям і смертю, за життя і смерть, це те, що чоловік може зробити тільки раз у своєму житті. Також ми знову можемо побачити образ кола у цьому вірші, танець ніби уособлює закільцьоване життя.

Ще одним символом ініціації, який поглиблює розуміння смерті у Герасим'юка, є вогонь.

Дерево тремо об дерево,

доки не народиться вона.

Вона помирає тільки раз,

тому бережемо її.

Ми знову введем наші отари на наші гори

<...>

Нас оберігає жива ватра,

але ми добре знаємо,

що кого жде

на високім пасовиську. [4]

Вогонь – це потужний медіатор між світами, він пропускає крізь себе і очищає, він є порталом. У цьому вірші можна побачити, як автор сам створює для себе портал, те, що перетворює та оберігає. Відчувається також циклічність: хоч герої і знають, що на них чекають, вони продовжують робити те, що потрібно. Бо саме так виглядає замкнене коло. Вони знають, що в кінці їх чекає смерть, і свідомо йдуть до неї, однак допоки існує варта, смерть – це не кінець, а переродження.

Варто також згадати про вірш, який яскраво ілюструє поховальний обряд молодої жінки:

Вінок тобі плетуть. І ти підходиш тричі.

Ти — Молода. Ти тричі підійдеш.

Заквітчаний твій кінь. Тебе троїста кличе.

Мовчать цимбали — плаче срібна креш.

Ти — Молода. Іди. Заграли барвінкову.

І заспівали сиві таздині.

Розламаного калача підкову

у тіні диму подаруй мені.

Весільний кінь біжить. Шепоче на потоці.

Весільна жовта мла. Ранкова мла століть.

Тут небеса горять. А там, на тому боці —

Смереки. Корінь в корінь. Віть у віть. [4]

Унікальність описаного процесу полягає у тому, що на перший погляд опис ритуалу схожий на весілля. Однак при трохи

детальному погляді стає очевидним, що йдеться про поховання молодої незаміжньої дівчини. У цьому тексті ілюструється кілька обрядів: заплітання вінка та вдягання померлої у весільну сукню, аби молода дівчина могла одружитись на тому світі; «тричі підійдеш» ймовірно ілюструє обряд «кланяння» покійного, коли його виносять із дому, щоб остаточно попрощатися із рідним місцем. Спів старих жінок є нічим іншим, як голосінням за померлою, а кінь – є медіатором між світами.

Цікавим є те, що автор описує весільний обряд і поховальний обряд таким чином, що розрізнити їх на перший погляд вкрай складно. Йдеться про такий часопростір, де не існує межі між життям та смертю, про покійну говориться у активному стані, а сам автор ніби бачить більше, ніж хто-небудь, коли просить померлу подарувати йому підкову. Зокрема подарунок від мерця може нагадувати запрошення у потойбічний світ.

Елементи поховального обряду також можна побачити у вірші «Нічні дзвони Володимирського»

А дух поблизу ще витає,

душа поміж людьми блукає:

вже дому іншого шука.

Вона безсмертна — кожен знає,

бо в неї виходу немає,

коли заблукана така.

А вже покликано до столу,

до гурту давнього помолу. [4]

Шлях неприкаяної душі, яка не має виходу, і паралельне описання постлімінального обряду поминання, де перебувають ті, хто мають згадувати цю душу. Далі з вірша можна зрозуміти, що йдеться про Україну. Ймовірно, йдеться про контекст доби, коли радянська політика проводила суворі заборони щодо українських авторів. Герасим'юк риторично питає: «А де сиділи винуваті / за долю, кинуту в цей дім?» [4], під час того, коли відбуваються поминки душі України.

Висновки до підрозділу 2.2

Творчість Василя Герасим'юка овіяна міфом, незримим простором буття і небуття. Уявлення про життя і смерть у його ліриці зображено у вигляді циклу: нічого не починається і нічого не кінчається, все йде одне за одним. Якщо настає смерть, за нею йде переродження, якщо починається життя, за ним обов'язково слідуватиме смерть. Зокрема автор приділяє багато уваги ініціації та змінам стану, переходу з одного світу в інший.

Герасим'юк багато уваги приділяє поховальній обрядовості, вона є супутником і допоміжною силою під час ініціації. Зокрема цікавим є його амбівалентне змалювання весільного обряду, який сміливо можна трактувати як поховальний.

Висновки до Розділу 2

Ігор Римарук та Василь Герасим'юк – яскраві представники доби вісімдесятників. Їхню творчість можна віднести до напрямку міфологізму, який зокрема називають «есхатологічним». Їхні міфи творяться в умовах буденності, а екзистенційним рушієм виступає побудована людиною система.

Творчість Ігоря Римарука повна образами смерті. Автор вміло переплітає різні світи, простори та час, і навіть висловлює факт необхідності смерті, задля переродження. Римарук описує смерть з великою увагою до деталей, використовуючи інтимні образи. У його поезії смерть існує поряд з любов'ю: до жінок, до матері, і до самої суті любові. Можна сказати, що для автора смерть і любов взаємозалежні у його екзистенційній системі.

Також велику увагу в творчості Римарука приділяється образам дороги і шляху, які нерозривно пов'язані зі смертю. Концепція шляху завжди вказує на кінцеву точку – смерть і переродження.

У творчості Римарука зустрічається й мотив воскресіння після смерті. Він акцентує увагу на вічності душі та що смерть не є кінцем, а лише початком нової стадії існування.

Творчість Василя Герасим'юка пронизана міфами, незримими просторами буття і небуття. У його поезії уявлення про життя і смерть відображаються у вигляді безперервного циклу, де ніщо не починається й не закінчується, а все йде одне за одним.

Якщо настає смерть, за нею приходить переродження, а якщо починається життя, то його супроводжує смерть. Особливу увагу автор приділяє ініціації та переходу з одного світу в інший. Герасим'юк зокрема відводить значну роль поховальній обрядовості, яка супроводжує ініціацію.

Висновки

Концепт – це унікальне явище. Його сформувала людина у той час, як концепт сам формував людину. Він відображає наше мислення, культурне та історичне спадщину, психіку, пам'ять та емоції. Український контекст концепту смерті має глибокий і багатошаровий характер. Мова, як засіб артикуляції концепту, фактично реалізує його. Аналізуючи лексико-семантичну групу "смерть" згідно з "Словником української мови" Бориса Грінченка, ми спостерігаємо відображення цього концепту. Виявляємо безліч евфемізмів, пов'язаних з табуваністю теми смерті, що відображає страх перед цим явищем. Звертаючи увагу на семантичні моделі, ми знову бачимо повторення концепту. Лексика, що відноситься до смерті, може бути поділена на біологічні характеристики (припинення життєдіяльності, загибель) та культурологічні (лягти в землю, відлетіти душею). Смерть близьких завжди залишає відбиток на людині, що зумовило появу поховальної обрядовості. Ритуали допомагають нам символічно і фактично вшанувати та зберігати пам'ять про наших рідних.

Тема похорон є дуже чутливою, оскільки вона викликає різноманітні емоції, від спокою і прийняття до гніву і розпачу. Емоції та вірування людей формують ритуали, пов'язані з цим процесом. Тому ми можемо виділити три етапи обряду: ритуали, що допомагають відокремитися від попереднього статусу та спільноти; ритуали, що включають емоційні переживання; і ритуали, що означають завершення процесу прийняття нового статусу як для покійної особи, так і для живих. Українська обрядовість є дуже різноманітною, і традиції можуть відрізнятися навіть у сім'ях, що проживають в одному регіоні. Це призводить до різних ритуалів, але всі вони

здійснюються з міркувань турботи та шанування пам'яті близької людини.

Саме такі глибокі емоції і переживання у всі часи знаходили відображення у творчості. Зокрема, вони яскраво проявилися у період творчості вісімдесятників, з їхніми екзистенційними мотивами.

Ігор Римарук і Василь Герасим'юк, два видатних представники літературного руху вісімдесятників. Їхня творчість є глибоко міфічною, вона пов'язана з пам'яттю, внутрішніми рефлексіями, родом та історією. Вони створюють власні міфологічні світи, вплітаючи їх у повсякденну реальність і звертаючи увагу на глибокі екзистенційні питання.

Ігор Римарук поєднує різні світи, простори та час, підкреслюючи необхідність смерті для перетворення та переходу у інший стан. Римарук відтворює образи смерті, надаючи їм інтимності. Його поезія відображає взаємозв'язок між смертю і любов'ю в – до жінок, матері, і навіть до самої суті любові. Смерть і любов стають нерозривними компонентами його екзистенційного світу. Один із акцентів Ігоря Римарука є образ дороги, шляху. Вони часто уособлюють той самий процес переходу, до якого прагне митець.

Творчість Герасим'юка також побудована на міфологічних образах та абстрактних просторах, які створюють незримую реальність. Його поезія показує життя і смерть як безкінечний цикл, де все є постійним рухом. Смерть завжди веде до переродження, а народження неминуче супроводжується смертю. Однак на відміну від Римарука, Герасим'юк робить акцент не на процесі шляху, а на одному єдиному моменті, коли це перевтілення відбувається. А зображення поховальних

обрядів чи супутніх ритуалів підкреслюють факт переходу у
інший вимір та інший стан.

Список використаних джерел

1. Батирєва І. Звичаї, обряди, світкування. Нематеріальна спадщина. Електронний ресурс: (authenticukraine.com.ua)
2. Васильєв Л. М. Теория семантических полей // вопросы языкознания. 1971. № 5. С. 105–113.
3. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. 1999. 198 с.
4. Герасим'юк В. Обрані вірші. Електронний ресурс: (<https://studfile.net/preview/8876876/page:5/>)
5. Главацька Л. Передпоховальні звичаї та обряди населення східної Бойківщини: дохристиянські і християнські традиції. Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2017. № 27. С. 639-651.
6. Гнатюк В. Похоронні звичаї та обряди. Етнографічний збірник. Львів, 1912. С. 203-424.
7. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: Том 1. 1959. 506 с.
8. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: Том 2. 1959. 506 с.
9. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: Том 3. 1959. 506 с.
10. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: Том 4. 1959. 563 с.
11. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики. Донецьк. Українська мова. 2009. № 1. С. 41-52.

12. Лисенко. Обрядовість українців пов'язана зі смертю та похованнями. Електронний ресурс: (rodovody.com.ua)
13. Моренець В. Оксиморон. 2010. 528 с.
14. Полюжин М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості. Ужгород: Ліра, 2005.
15. Похоронні звичаї та обряди. Обрядовість гірських мешканців у контексті етногенези. С. 569-589.
16. Римарук І. Сльоза Богородиці
17. Римарук І. Божественний вітер
18. Римарук І. Бермудський трикутник
19. Солоп Б. Звичаєво-обрядовий супровід винесення померлого з рідної оселі у похоронній традиції волинян. Львівський національний університет імені Івана Франка. 2016. С. 259-272.
20. Степанов Ю. С. Константи. Досвід дослідження. Наука, 1997. 456 с
21. Тищенко Л. Типологічні вияви концепту смерть в українському прозовому дискурсі. Донецьк // Наукові записки. Серія: філологічні науки. №127. С. 332-335.
22. Ткач А. А. Образи та роль жінки у поховально-поминальній обрядовості українців. Молодий вчений, № 7 (47). 2017. С. 164-167.
23. Ткач Х. Сучасна поховальна обрядовість українців у контексті традиційного етнокультурного комплексу. Сіверянський літопис, народознавство. С. 95-98.

24. Толстая С. М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии. Фразеология в контексте культуры. Москва. 1999.

25. Федорюк Л. В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка. Вінниця. 2018. 20 с.

